

БАДИЙ-БИОГРАФИК АСАРЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Абдуғафур Расулов,

*Ўзбекистон республикаси фан арбоби,
профессор*

Умида Расулова,

филология фанлари доктори

Адабиётшунослик, танқидчиликда шундай асарлар яратилмоқдаки, улардаги далил, увовқина тасвир, маълумот «гапиради», ўқувчи онгинибойитиб, руҳини юксалтириб боради. Уларнинг аниқ жанрини дафъатан белгилаш, қатъий қилиб айтиш анча мушкул. Ҳозиргача ўзбек адабий танқидчилигида «Ҳамза» (Лазиз Қаюмов, 1973), «Навой» (А.Қаюмов, 1975), «Гафур Гулям» (А. Акбаров, 1974), «Абдулла Қаҳҳор» (О.Шарафиддинов, 1989), «Отажон Ҳошимов» (О.Шарафиддинов, 1990), «Чўлпон» (О.Шарафиддинов, 1993), «Қодирий боғи» (У.Норматов, 1995), «Бадиий асар биографияси» (Н.Раҳимжонов, 2008), «Мақсуд Шайхзода» (Н.Каримов, 2010) сингари шу йўналишда хилма-хил асарлар яратилди. Бу асарларда кўзга ташланадиган муҳим хусусият шуки, адабий танқид бадиий ижодга яқинлашиб келади.

Адабий танқидчиликдаги бадиий-биографик яратикларни жанрларга ажратиш мушкул. Танқидий-биографик мақола, адабий портрет, тадқиқот-шарҳ, бадиа, тазкира сингари жанрлар маълум. Танқидчиликда яна шундай жанр борки, унда тақриз, биографик материал, портрету мемуар ўзаро бирлашиб, яхлитлашиб кетади. Ёзувчи-тадқиқотчи санъаткор ёзувчининг адабий муҳитдаги ўрни, мавқеини кўрсатишни концептуал асос қилиб олиши лозим. Бундай асар кўпроқ зиёлиларга, маърифатли кишиларга мос келади.

Сўнгги уч йилда Умарали Норматовнинг «Қодирий мўъжизаси» (2010), Нўмон Раҳимжоновнинг «Бадиий асар биографияси» (2008) асарлари босилди. Н.Раҳимжонов асари мантиқан «Иззат Султон» деб номланиши, жанри «бадиий асар биографияси» бўлиши керак эди. Муаллиф асарни «Ўқув қўлланма»га айлантириш учун 36-37, 75, 102-103, 133, 162-163, 173-бетларда саволлар ва ўқилиши лозим бўлган адабиётлар рўйхати тавсия этган. Н.Раҳимжонов етук тадқиқотчи, шу ўринда лекин олий ўқув юрти ўқитувчиси эмаслигини билинтириб қўйган. Ўқув қўлланмасида материал ҳажми, назарий масалалар бир маромда таксимланиши, илмий адабиётлар танлаб-танлаб олиниши, номи, муаллифи, нашр этилган йили беҳато кўрсатилиши лозим бўлади. Баъзи ўқув қўлланмаларининг ғоявий-назарий юки енгил бўлади-ю, муаллиф шакл-шамойилига урғу беради. Н.Раҳимжонов иши ниҳоятда залворли, уни магистр босқичи талабалари мушкуллик билан ўзлаштиради. «Иззат Султон» ўқув

қўлланмаси олий ўқув юртлари филология факультетларига кириб боришига шубҳа йўқ. Ушбу мақолада биз Нўмонжон асарини «бадий асарбиографияси» сифатида ўрганамиз, талқин қиламиз.

А.Қодирий ҳаёти ва ижоди ҳақида асар яратиш мушкул бўлиб борапти. У.Норматов ёзганидай: «Ёзувчининг ўғли Ҳабибулла Қодирийнинг «Қодирийнинг сўнгги кунлари» хотира-қиссаси майдонга келди. И.Султон, О.Ёқубов, Т.Малик, Х.Султонов ва Н.Боқий каби ёзувчиларнинг адиб ҳаётининг драматик лавҳаларини, бадиият қирраларини ёритувчи асарлари яратилди» (4-бет). У.Норматов М.Қўшжонов асарларини ёдга олмайди, кўплаб тадқиқотларни эслатмайди. Ҳаёдан бир гап ўтади: «Домла Норматов фақат ёзувчилар асарларини асос қилиб олибдилар-да». Сал ўтмасдан А.Раҳимов ва М.Қаршибойнинг Солиҳ махдум образи ҳақидаги баҳсига аралашиб кетадилар.

Катта санъаткор ҳақида ёзганда йирик тадқиқот-асарларни эсламаслик мумкин эмас. 2005 йилда Ҳабибулла Қодирийнинг «Отамдан хотира» номли 400 саҳифадан ортиқ ҳажмдаги асари эълон қилинди. Афсуски, У.Норматов шу асарни ўқимаган ҳолда «Қодирий мўъжизаси»ни нашр эттириб юборган. Акс ҳолда китоб мундарижасида ўзгаришлар рўй берарди, катта ҳажмли «Фигон» хулоса-мақоласининг ортиқча эканлиги билиниб қоларди.

Н.Раҳимжонов асарининг қаҳрамони Иззат Султон Абдулла Қодирий ижод мактабини ўтаб, ёзувчи, мунаққидликка кириб келган сиймолар. Бу ёрқин истеъдодларда муштарак хусусиятлар кўзга аниқ ташланади. Биринчидан, Иззат Султон XX асрнинг донишманд, интеллектуал сиймоси. Алишер Навоий бадий оламини ихлос билан ўзлаштирган олим. Иззат Султон Навоийнинг мураккаб илмий асарини талқин қилиб олимлар оламига кириб келган. «Навоийнинг қалб дафтари» – Иззат Султон ижодининг шоҳ асарларидан. Мақсуд Шайхзода навоийшунослик илмига синчиклаб талқин қилиш методини сингдирган зурафо олим.

Иккинчидан, М.Шайхзода ҳам, Иззат Султон ҳам етук драматург бўлган. Иккинчи жаҳон урушн йилларида Уйғун ва И.Султоннинг «Алишер Навоий», Мақсуд Шайхзоданинг «Жалолиддин Мангуберди» асари ёзилди ва ҳозирги Ўзбек Миллий академик драма театри саҳнасида ўйналди.

Учинчидан, ҳар иккала санъаткор ҳамиша ижтимоий-сиёсий, адабий-маънавий ҳаёт марказида бўлган. XX асрнинг 40-йилларида И.Султон Ўзбекистон киностудиясининг директори, Республика радиоэшиттиришлар қўмитаси бошлиғи ўринбосари, 1945 йилда Министрлар Совети раисининг ўринбосари вазфасида ишлади. Рус ва ғарб мусиқасини яхши билган Мақсуд Шайхзода 1941-1943 йилларда Ўзбек ва рус опера-балет театри директори,

урушдаи кейин Ёзувчилар уюшмаси Ўзбекистон бўлими раиси Ойбекнинг муовини вазифасида ишлади.

Тўртинчидан, Мақсуд Шайхзода ва Иззат Султон ҳамisha адабиётшунослар орасида эди. М.Шайхзода аввал Самарқанд давлат университетида, кейин Ўрта Осиё Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)да доцент бўлди. Шайх устознинг асосий меҳнат фаолияти Тошкент давлат педагогика университети билан боғлиқ эди. Домла қаерда ишламасин, билимдонлиги, бағрининг кенглиги туфайли ҳамкасблари, талабалар ҳурматини қозонди. Шукрулло, Ҳафиз Абдусаматов, Азиз Абдураззоқ, Сайёр, Ҳайридин Салоҳ, Юсуф Шомансурлар кўпинча М.Шайхзода даврасига интилардилар. XX асрнинг иккинчи ярмидан адабиётшуносликка кириб келган мутахассис – олим борки. Иззат Султон билан мулоқотда бўлар, истиқболдаги режаларини устоз назаридан ўтказиб оларди. Иззат Султон салкам қирқ йил Ўзбекистон Фанлар академияси қошидаги Тил ва адабиёт институтида бўлим мудир, ихтисослашган Илмий кенгаш раиси, Москвадаги Олий аттестация комиссиясида филология-адабиётшунослик бўлимининг эксперт-аъзоси эди.

Бешинчидан, Иззат Султон ва Мақсуд Шайхзода ҳар қандай гуруннинг гули эдилар. И.Султон домла ўзбекнинг Ираклий Андроникови эди, дейиш мумкин. Унинг гурунглари адабиёт, санъат мавзусида бўлар, улуғ инсонлар ҳаётидан қизиқарли воқеаларни қойиллатиб сўзлаб берарди. Ўтиборберсангиз, «Бадий асар биографияси» аслида суҳбат, Устоз ва Шогирд диалоги. И.Султонни яқиндан билган кишилар шу асарда унинг овозини «эшитида», қочириқ, ҳазилларидан завқланади.

Мақсуд Шайхзода ва Иззат Султон деярли тенгдош, замондош, XX асрнинг кўп қийинчиликларини бошларидан кечирган, чигал ҳаёт, ижтимоий муаммоларни ўзларича ечган инсонлар. Лекин уларнинг ҳар бири ўз тақдири, яшаш тарзи, истеъдод йўсинига эга сиймо эди.

Мақсуд Шайхзода 59 йиллик умрининг 39 йилини Ўзбекистонда ўтказди. Шу қисқа муддат ичида XX аср ўзбек адабиётининг етук намояндаси даражасига кўтарилди. Мақсуд зиёли оилада дунёга келди, мукамал билим, тарбия олди. Шахс сифатида эрта шаклланди. 20 ёшида тенг-тўшлари орасида ўтибор қозонди. Давлат хавфсизлиги маҳкамаси ходимлари саволларига дадил жавоб берди. Хавфли кишилар рўйхатига тиркалди. Она-юртдан бадарға килинди. Сургунни Боку Тифлис, Москвадан бошқа манзилларда ўташи мумкин эди. Тошкентни танлади. Ўқиди, ўрганди, ижод қилди, дўст орттирди, устоз-педагог бўлди. Ўрта Осиё давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)да ишлаганида Ҳ.Абдусаматовнинг «Алишер Навоий» драмаси ҳақидаги диплом ишига раҳбарлик қилди. Ёш бир ўқитувчини кафедра мудирлигига тавсия этди.

Мақсуд Шайхзода истеъдодли ижодкор сифатида адабий-ижтимоий, маънавий-маърифий соҳада донг таратди. Наим Каримов «Мақсуд Шайхзода» китобида қаҳрамони шеърляти, илмий-педагогик фаоляти, драматургияси юксак истеъдод риштаси билан мустаҳкам боғланганлигини кўрсатади...

Мақсуд Шайхзода шеърлари, достону балладалари, драмалари, илмий тадқиқотлари билан ўзига мухташам ҳайкал ўрнатиб кетди. У дўстга содиқ, Ўзбекистонга ўзбек халқига муҳаббати, тухмату бўҳтонларни алпдай енга олган толерантлиги билан адабиётимиз тарихида узоқ яшайди. «Мақсуд Шайхзода» – Н.Каримов ижодининг чўққиларидан. Тўғри, асарда композицион тарқоқлик сезилади. Шайхзода асарларнинг нозик таҳлили унчалик кўп эмас, фактик чалкашликлар бор.

Нўмон Раҳимжонов – истеъдодли адабиётшунос: кўплаб китоблар муаллифи, ўндан ортиқ шогирднинг устози. Унинг мақолаларида янги «гап», ўқувчини ром этадиган таянч асос бор. «Бадий асар биографияси» (Тошкент: «Фан», 2008) – адабиётшуноснинг бадийликка йўғрилган навбатдаги асари. Унда виқорли Устоз ва садоқатли Шогирд тимсоли кўзга ташланиб туради. Асар ровий ҳақида кенг мушоҳада юритиш имконини беради. Иззаг Султонов овози узлуксиз «эшитилиб» туради, диққатни жалб этади. Аммо у етакчи ровиймас: қаршисидаги Шогирд ҳамма гапларни тўкиб солади. Устоз овоз ёздираётган санъаткорга менгзаб кетади. Унинг сўзлаш маҳорати, ром этиш йўриғи, драматург сифатидаги тажрибаси бирлашиб кетади. Илк таассурот шундайки, Устоз сўзлайди, Шогирд тинглайди. Вассалом. Йўқ, тингловчи эшитганларини онгидан ўтказади, қалбдан ҳис қилади. Устоз билан мулоқотга киришади: бахсга йўғрилган фикрларни ўртага қўяди. Шогирд гоҳо билиб-билмасликка олиб, Устознинг бахсли қарашларини китобга киритади. Ўз қарашларидан чекинмайди. Хусусан, гўзаллик ҳақида гап бораркан, Шогирд чиройли мисолларни келтиради. Мағиздаккина боғбон – Шосолиҳ қори бобо гуллар, уларнинг табиати ҳақида шундай ҳикоя қиладики, китобхон борлиги билан тинглайди. «Бадий асар биографияси»да Шогирдга иккинчи вазифа – ровийлик топширилган. У эшитганларига ўз қарашларини омухталаштириб, асар тузилмасини, қурилишини белгилайди. Яъни ровийлик вазифасини зиммасига олади. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, «Бадий асар биографияси»да асосан гўзаллик ҳақида фикр айтилади. Етук асарлар руҳида гўзалликни ўзида жамлаган ровий кам фаолият кўрсатади. Мана шу ровий ҳамиша китобхонни асар оламига олиб киради.

Н.Раҳимжонов асарида ички мусиқа бор. Эҳтимол, Шогирд – тингловчи руҳида кечган ҳолатлар бу мусиқани вужудга келтиргандир. Асарнинг бошланишида Иззат Султоннинг ота-боболари, уларнинг касб-қори ҳақида гап

боради. XX асрнинг 10-йилларидан оила бошига ғам-ташвишлар ёғилади. Оғир муסיқа садоси янграй бошлайди. Акаларининг фожиавий ўлими, ота-оналар ғам-ташвиши муסיқадаги фиғон, фарёдни кўкка кўтаради. Иззат Султон аклини таниганидан то Мустақилликкача ҳамма гапни ичига ютди: на кувончи, на ғами, на армонини тилига чиқарди. У яшади, ишлади, ўзини кўрсатди. Меҳнат фаолиятини қишлоқ мактабида ўқитувчиликдан бошлади. Истеъдоди туфайли тез «одам» бўлди: 30-йилларда адабий-танқидий мақолалар ёзди. Фитратга шогирд бўлди, адабиёт назарияси масалалари билан шуғулланди. 1939 йилда «Адабиёт назарияси»ни яратди. Умрининг охиригача назариячи олим – филолог бўлиб қолди.

XX асрнинг 30-40-йиллари шўро кишилари, айниқса, зиёлилар қалтис, мураккаб синовларни бошидан кечирдилар. Айниқса, истеъдодли кишиларнинг тақдири мураккаб кечди. Иззат Султон Худо ярлақанган инсон экан: катагондан омон чикди. «Алишер Навоий» драмаси муаллифидан бири бўлди, масъул лавозимларда ишлади. 1946 йилдаги айбнома – қарорлар ижроси амалга оширила бошлаганида Москвага – докторантурада ўқишга жўнаб кетди. Докторлик диссертацияси мавзусини танлаш анча қийин кечди: «Мавзу: XV аср ўзбек адабиёти... Евгений Эдуардович (Бертельс) раҳбарликни ўз зиммасига олди. У пайтлар докторантура икки йиллик эди. Бир йил ўтганидаи кейин Навоий мавзуси чиппакка чикди. Ўтмишга, феодал даврга қарши кампаниячилик эди-да. Мавзуни ўзгартириш керак бўлди. Ойбек ижодини олдим. Икки йил босим ишладим. Битай деганда, Ойбекнинг боши узра қора булутлар куюқлаша бошлади... Бошим қотди-да, кейин ҳийла ишлатдим:

«Социалистик реализм методи тарихидан», деб мавзуни ўзгартирдим. Ойбек ижоди ҳам барибир, шунинг таркибига кириб кетарди. Ойбек методи социалистик реализм методи билан уйғун бўлиб қолганэди-да. Айниқса,.. «Навоий» романи муносабати билан. Бу, бир ниқоб бўлди-да. Ойбек сарлавҳада йўғу. ичида қолди. Ишим миллий адабиётларда социалитик реалзм методи юзасидан дастлабки илмий тадқиқот эди. Ўзимга шундай тезис қилиб олдимки, агар адабиётда янги метод элементлари таркиб топмаганда эди, у адабиётга киролмас ва пешволик қилолмас эди. Диссертациянинг асосий янги гапи шундан иборат эди... Уч киши оппонентлик қилди. Булар Тимофеев, Буров ва Мухтор Авезовлар эди... Оппонентлар орасида энг совуқ фикрлар М.Авезовники эди... Тушундимки, диссертациям М.Авезовни қаноатлантирмаган. Ўзимга ҳам алам қилди. Энди, М.Авезовни қаноатлантирадиган бир иш қилишим керак экан, деган ўй фикр-зикримни банд этди» (69-70-бетлар). Келтирилган кўчирма И.Султонов нақадар зукко бўлганини кўрсатади. Диссертация нафақат М.Авезовни, энг муҳими,

И.Султоновни қониқтирмаган эди. У умри давомида социалистик реализмдан йироқ асарлар устида ишлаб хузуз қилди. А.Қодирий асарларини биринчилардан бўлиб қайта тиклашга киришди. «Навоийнинг қалб дафтари» (1969) номли етук асар яратди. Реакцион адабиёт намуналари сифатида четга суриб қўйилган асарларни ўрганиш, талқин қилиш масаласини кўтарди.

«Адабиёт назарияси» (1980) дарслигини яратди.

И.Султонов, гарчи «соцреализмнинг асосий камчилиги нусха кўчириш» (71-бет) деб юрган бўлса-да, мазкур методнинг мазмун-моҳияти «революцион тараққиётни» бош ғоя сифатида кўтаришида эканлигини теран англаган. «... тараққиётнинг тадрижий йўли революция эмас, эволюция. Биз инқилобни ҳам, оқибатларини ҳам кўрдик. Инқилоб амалга ошмайдиган идеални байроқ қилиб, шу вақтгача ҳеч кўрилмаган зулмни амалга оширди», (199-бет) дейди. Устоз инқилоблар ҳақида тўлиб-тошиб гапирди: «Ницшенинг шу хусусида яхши гапи бор: «Инқилоб – бу сиёсий каллакесарлар ўз гуноҳларини ювадиган қонли ҳавза». Бу фикрда жиндай муболаға бўлиши мумкин. Лекин, ҳақиқатан инқилоб шунақа. Эволюция – тараққиётнинг асосий қонуни эканини тушунганимиз бахт» (201-бет)

«Алишер Навоий» драмасида социалистик реализмнинг моҳияти кўзга ташланади. Муаллифлар Хусайн Бойқаро характерида соцреализм кўрсатмаларини асос қилиб олдилар. Асар қаҳрамонлари ижобий ва салбий қутбга соцреализм ўлчовлари асосида ажратилади. Лекин бу драма руҳ– руҳига инсонпарварлик ғоялари сингдириб юборилган. Иккинчидан, драманинг назмда ёзилиши унинг таъсирчанлигини оширган.

И.Султон «Имон» драмасидан бошлаб соцреализмдан йироқлашишга ҳаракат қилган. Шогирд билан суҳбатда Устоз муҳим масалани тилга олади: «Совет тузуми уч нарсани эътиборга олмаган экан. Биринчидан, инсон коммунизм деб аталган хомхаёл ғоя учун кубон қилинди; иккинчидан, имон инкор этилди; учинчидан, мулк рад этилди, дея таъкидлаган эди» (158-бет). Асарига «Имон» дея сарлавҳа қўйилиши бежиз эмас. И.Султон ҳаётда кўрган, кузатган воқеаларни, кишиларни асарига киритади. Ҳаётий воқеа, қаҳрамонинг асарга киритилиши – муҳим, мураккаб жараён.

«Ойдин кеча асирлигида» асари – психологик драма. Ҳамма қаҳрамонлар хиёнат, фожиани билиб турадилар. Лекин ҳеч ким фожани фош этмайди – ўзи билан ўзи курашади. И.Султонов шу асар баҳонасида дунё драматургиясидаги психологик талқин асосига қурилган кўп асарларни эслайди. Дарвоқе, И.Султон рус драматургияси тарихини, машҳур спектакллар билан боғлиқ кўплаб воқеаларни билишлигини кўрсатади.

«Қақнус» – Иззат Султоннинг руҳий-маънавий изланишлари самараси. Сухбатдоши – шогирдга қарата Устоз – катта авлод вакили бундай дейди: «Масалан, мен бир авлодман. Сиз менинг набирамсиз – иккинчи авлодсиз. Давр шундай бўлдики, шу авлод менга бутун ўтмиш умринг бекор, зое кетган деяпти» (167-бет). Иззат Султон – фикрлайдиган, ҳаётий ўзгаришлардан фалсафий хулоса чиқара биладиган интеллуектуал сиймо. У босиб ўтган йўлини, тенг-тўшлари қилмишларини ғалвирдан ўтказди. Асарда у ўзини ўзи тафтиш этади. «Қақнус» – агитка асар. – Бугунги томошабин ўзини қийнаётган саволларга жавоб ахтаради. Ўқувчини, томошабинни қийнаётган саволларгажавоб ахтаради. Ўқувчисини, томошабинни қийнаган саволларга бадий жавоб бера олсангиз, ўша маҳоратнинг мезонларидан бири бўлиб қолди (169-бет)ю «Қақнус»да Иззат Султоннинг ҳаёт фалсафаси акс этган. «кекса ва янги авлод ўртасида кечадиган азалий, абадий кураш, бу – онг-дунёқарашлардаги номувофиклик, келишмовчилик. Бош қаҳрамон нима қилади? Ўз набираси билан курашади. Бобо билан набира дунёқараш бири-бирига тўғри келмайди. Иккови жикқа мушт» (172-бет). «Қақнус» – ҳаққоний, ҳаётий асар. И.Султонов – донишманд, курашувчан инсон бўлган, инсонлар қалбини тез англаб етадиган инсон эди. «Ҳаёт – муттасил ва шиддатли дарё оқимини эслатади. Асарларимизга нукта қўямиз. Ҳаётда эса нукта йўқ. Аксинча вергуллар бор. Ҳаётда – ҳаммаси вергуллардан иборат. Ана шу вергуллар ҳаққонийлик таассуротини туғдиради» (114-бет). И.Султон айтган ақлли гапларнинг хулосаси, мақсади бирдан кўзга ташланмайди. Бошқа бир масалада кўриниб қолади: «Ўйлайманки, илмимизда, бадий адабиётимизда Хусайн Бойқаронинг ўзи ва севган хотини Ҳадичабегимга нисбатан бўлган салбий муносабат очиб ташланиши керак. Бу адолатдан эмас, асосли эмас» (99-бет).

«Бадий асар биографияси»да И.Султон қарашлари кенг, мўл, ишонарли акс этган. Устознинг драма, спектакль назариясини сув килиб ичиб юборганлиги «подсознание», «художественная идея», «узнавание», «нагрузка», «резанёр» сингари атамаларни ўрни-ўрнида қўллаганлигида кўриниб қолади.

Китобда Н.Раҳимжонов «мени» бутун тўлалиги билан акс этмагандай туюлади. Аслида, И.Султон нима деган, қандай назарий масалани кўтарганбўлса, китоб муаллифи уларни қалбидан ўтказган, теран англаган ҳолда асарга киритган. Қолаверса, «Тонглар – ёруғлик энагаси» диалог-сухбатда Н.Раҳимжонов етакчилик қилади. Устоздан муҳим масалаларни сўраб олади, уларни ишонарли, тиниқ ҳолда асарига киритади.

Танқидчилик романи адабий ҳаётга чуқур кириб бормокда. Н.Раҳимжонов ва бошқа тажрибали мунаққидлар бу жанр тараққиётига муносиб ҳисса қўшадилар деган умиддамиз.